ZBIGNIEW MAKIEŁA
KRZYSZTOF REJMAN
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
im. Ks. B. Markiewicza w Jarosławiu

KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY A ROZWÓJ SPOŁECZNY NA OBSZARACH WIEJSKICH WOJ. PODKARPACKIEGO

Abstract: Human and Social Capital *vs.* Social Development in the Rural Areas of Podkarpackie Voivodship. A slump in agriculture, casused by low profitability of agricultural production, decreases the in ow of money into farms, and as a consequence, the mood of the public deteriorates. The current attempts to adapt domestic agriculture to the UE standards were accepted in the initial stages by the majority of countrymen. Growing (mental and competence) readiness to take part in the new reality could be noticed among countrymen. Nowadays, however, they manifest discouragement and pessimism, and frequently contest the aim and sense of the changes. The positive results of educating rural community are denied, there is withdrawal from the planned directions of the changes. Unemployment increasing in the rural areas and deteriorating material situation of the young generation result in regenerating the syndrome of passivity and making claims in the country. It has become the basis for numerous social problems difficult to overcome, such as very low level of education, lack of faith that vertical economic integration is effective in building production structures. It is very disadvantageous that many rural areas are still the so-called problematic areas – accumulating numerous unfavourable phenomena, *e.g.* high unemployment rate, social marginalization as the result of low level of personal income. It is more and more common that the quality of local personnel in many communes (as a result of migrations of young and educated residents) remains at such a low level that it hinders not only local development but also absorption of innovations created elsewhere.

Wprowadzenie

Doświadczenia wielu państw Unii Europejskiej wskazują, że stymulowanie trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w warunkach gospodarki rynkowej jest skomplikowane i napotyka wiele barier skutecznego pobudzenia rozwo-

ju. Do realizacji celu, jakim jest wzrost potencjału kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich, niezbędna jest budowa strategii rozwoju tych obszarów oraz zabezpieczenie środków finansowych do jej realizacji. Środki finansowe projektowane i alokowane w wieloletnim horyzoncie czasu warunkują i zarazem umożliwiają realizację strategii rozwojowej, jednak ich dostępność nie jest warunkiem wystarczającym do odniesienia sukcesu. Należy mieć na uwadze, że przełamanie syndromu zacofania i wieloletniej biedy obszarów wiejskich, w tym przede wszystkim obszarów wiejskich Polski Wschodniej, a także woj. podkarpackiego, jest niesłychanie trudne. Niezmiernie istotnym problemem jest to, że rozwój terenów wiejskich powinien bazować w znacznej mierze na endogenicznych zasobach regionu w zgodzie z obowiązującymi standardami i normami Unii Europejskiej. Ponadto, o rozwoju obszarów wiejskich decyduje jakość kapitału ludzkiego, który ma ogromny wpływ na sukces projektowanych zmian. Niezbędna jest również, a może przede wszystkim determinacja i skuteczność w podejmowaniu decyzji prorozwojowych, głównych decydentów życia gospodarczego w regionie. Sytuacja opisywana w literaturze jako zaklęty krąg zacofania oznacza, że działania prorozwojowe skierowane do obszarów wiejskich muszą mieć bardzo szeroki zakres społeczny i przestrzenny, i powinny być prowadzone w sposób skoordynowany. Postawione warunki wskazują na konieczność powołania ośrodka koordynującego, który w sposób skoordynowany będzie realizował strategię rozwoju obszarów wiejskich, ponadto będzie wyposażony w instrumenty zarządcze, będzie podejmował decyzje obligujące podmioty współpracujące, a jego najpoważniejszym instrumentem będą środki finansowe, o których przeznaczeniu będzie decydował.

Korzystną sytuacją dla rozwoju obszarów wiejskich w naszym kraju jest członkostwo Polski w Unii Europejskiej, które skutkuje wieloma korzyściami, m.in. polskie rolnictwo jest zasilane funduszami strukturalnymi oraz pieniędzmi z programu *Aktywizacja Obszarów Wiejskich. Wieś*. Po przystąpieniu do UE, Polska stała się obszarem aktywnej polityki rolnej, jest beneficjentem wykorzystującym w szerokim zakresie środki pomocowe. Środki te, zgodnie z intencjami polityki unijnej, powinny trafiać do środowisk, gdzie są racjonalnie i celowo wykorzystywane. Zasygnalizowane działania powinny sprzyjać korzystnym zmianom strukturalnym na terenach wiejskich. W niektórych sferach działania prorozwojowe na polskiej wsi wywołują skutki pozytywne. Obserwujemy powolny proces integracji producentów rolnych, następuje systematyczne powiększanie się statystycznego gospodarstwa rolnego, rolnicy na dużą skalę specjalizują się w produkcji rolniczej, a dopłaty unijne wpływają na poprawę jakości produkcji rolniczej. Obok wyraźnych tendencji wskazujących na pozytywne zmiany na terenach wiejskich, pojawia się wiele nowych zjawisk niekorzystnych, spowodowanych warunkami zewnętrznymi, których wynikiem jest pogarszająca się opłacalność produkcji rolniczej.

Załamująca się koniunktura gospodarcza w rolnictwie, spowodowana niską opłacalnością produkcji rolnej, zmniejsza strumień pieniądza płynący do gospodarstw rolnych, a w konsekwencji pogarszają się nastroje społeczne. Trwające zmiany dostosowawcze struktur rolnictwa krajowego do standardów unijnych, były akceptowane

w początkowym okresie ich trwania, przez większość mieszkańców wsi. Można było zauważyć rosnącą (mentalną i kompetencyjną) gotowość mieszkańców wsi do uczestniczenia w realiach nowej rzeczywistości. Obecnie w zachowaniach mieszkańców wsi uwidacznia się zniechęcenie i pesymizm, coraz częstsze jest kontestowanie celu i sensu przemian. Pozytywne do tej pory wyniki edukacji społeczności wiejskiej poddawane są negacji, następuje odwrót od projektowanych kierunków przemian. Rosnące na terenach wiejskich bezrobocie, pogarszająca się sytuacja materialna młodego pokolenia powoduje, że dochodzi do odradzania się syndromu bierności i roszczeniowości na wsi. Staje się to podłożem wielu trudnych do pokonania problemów społecznych, np. ciągle bardzo niski poziom wykształcenia mieszkańców, brak wiary, że pozioma integracja ekonomiczna jest skuteczna w budowie struktur producenckich. Bardzo niekorzystne jest to, że znaczna część obszarów wiejskich to ciągle tzw. obszary problemowe – kumulujące wiele niekorzystnych zjawisk, np. wysokie bezrobocie, marginalizacja społeczna jako skutek niskiego poziomu dochodów osobistych. Coraz powszechniej w wielu gminach (w wyniku procesu migracji młodych, wykształconych mieszkańców) jakość lokalnych kadr pozostaje na tak niskim poziomie, że uniemożliwia on nie tylko kreowanie lokalnego rozwoju, ale i absorpcję innowacji wytwarzanych gdzie indziej[1].

Wiele uwagi i zarazem nadziei wiąże się z badaniami nad czynnikiem ludzkim, który jest kapitałem społecznym i ekonomicznym, najważniejszym czynnikiem rozwoju terenów wiejskich, rozumiany jest jako właściwości, zachowania, możliwości tkwiące w ludziach i grupach społecznych – partnerach społecznych i nosicielach kultury. Badania te są niesłychanie istotne do diagnozy sytuacji społecznej terenów wiejskich, i odpowiedzi na pytanie, nie tylko o poziom potencjału kapitału ludzkiego i społecznego, ale głównie o identyfikację przyczyn tego stanu. Bardzo ważne jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania, które wyjaśnią przyczyny ogromnych zapóźnień rozwoju struktur społecznych na terenach wiejskich, wyjaśnią wątpliwości związane z niewykorzystaniem szans rozwojowych, jakie pojawiły się po 1989 r.

Ważnym zagadnieniem jest jednoznaczne rozumienie podstawowych pojęć stosowanych przy określaniu problematyki społecznej terenów wiejskich. Dość swobodnie i powszechnie używamy takich określeń, jak *kapitał ludzki*, *zasoby społeczne* czy *mentalne*[2]. *Zasoby społeczne* należy rozumieć jako sieć powiązań (interakcji), które pozostają do dyspozycji jednostek/grup i ewentualnie mogą zostać zmobilizowane do realizacji indywidualnych lub grupowych interesów. Obejmują one wszystko to, co pozostaje w dyspozycji jednostki lub grupy, zaś kapitał to zasoby uruchomione (uruchamiane) i wykorzystywane w konkretnych działaniach przez jednostki i grupy. Zasoby stają się kapitałem, gdy jest na nie popyt, gdy uruchamiane są w działaniach i przynoszą efekty[3]. Najwcześniej pojęcie *kapitału ludzkiego* pojawiło się w naukach ekonomicznych. W latach 60. XX w. spopularyzowali je Schulz i Becker. Znaczenie

[1] Szafraniec (2006), s. 14.

[2] *Ibid.*

[3] Giza-Poleszczuk *et al.* (1999), s. 27, 28, 32.

tej formy kapitału zostało powszechnie uznane, docenione w pracach ekonomistów zajmujących się wzrostem i rozwojem gospodarczym. Podobnie jak inne formy kapitału, w kapitał ludzki można inwestować, można go akumulować i przenosić, jednak nie wolno zapominać, że nie istnieje on poza jednostkami ludzkimi.

Jednym z poważniejszych problemów metodologicznych, związanych z kapitałem społecznym jest jego pomiar, dobór mierników i wskaźników, które precyzyjnie porównują oraz określają wpływ kapitału społecznego na gospodarkę. Badacze tego zjawiska opowiadają się przede wszystkim za interdyscyplinarnym podejściem i różnorodnością metodologiczną w analizie kapitału społecznego. Różnorodność metodologiczna jest zarówno siłą, jak i wyzwaniem w badaniach kapitału społecznego. Analiza nie może być prowadzona w ramach jednego paradygmatu ekonomicznego, przy wykorzystaniu metod ilościowych. Kapitał ten nie może być jednak badany wyłącznie za pomocą antropologicznych czy socjologicznych studiów przypadku. Problemem badawczym związanym z kapitałem społecznym jest konstrukcja wskaźników. Stosowanie wskaźników ilustrujących poziom kapitału społecznego odbywa się głównie w trzech obszarach tego zjawiska:

1) członkostwo w lokalnych stowarzyszeniach i sieciach;
2) wskaźniki zaufania i przywiązania do norm społecznych;
3) wskaźnik działań zbiorowych.

Zasygnalizowana problematyka metodologii badań wskazuje na dużą różnorodność i brak precyzyjnych metod badawczych. Ograniczenie metod ilościowych na rzecz metod jakościowych w tym zakresie, wskazuje na dużą uznaniowość i często dowolność interpretacyjną, co nie ułatwia budowy strategii, a nade wszystko diagnozy, w wyniku której można ustalić przyczyny niekorzystnej sytuacji społecznej na terenach wiejskich.

1. Czynniki ograniczające rozwój kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich woj. podkarpackiego

1.1. Charakterystyka demograficzna

Powierzchnia woj. podkarpackiego wynosi ok. 18 tys. km^2, tj. 5,6% powierzchni Polski (11. pozycja). W strukturze województwa jest 21 powiatów, 1551 sołectw, 143 gminy wiejskie, 1676 miejscowości wiejskie, a przeciętna liczba ludności przypadająca na jedną miejscowość wiejską wynosi 744 osoby[4] . W 2008 r. liczba ludności wynosiła ok. 2,1 mln, w tym 60% stanowiła ludność wiejska. Wskaźnik urbanizacji woj. podkarpackiego był o 22% niższy od średniej krajowej i jest najniższy w kraju. Średnia gęstość zaludnienia (118 osób na km^2) była niższa od średniej krajowej, zaś wskaźnik ten na obszarach wiejskich wynosił 74 osoby na 1 km^2 . W dziewięciu powiatach gę-

[4] *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, Warszawa, 2008.

stość zaludnienia była niższa od średniej wartości wskaźnika dla Polski i województwa. Najsłabiej zaludnionymi powiatami były bieszczadzki (20 osób na km²), leski (33) oraz lubaczowski (44), a główna przyczyna tak niskiej wartości wskaźnika gęstości ludności jest konsekwencją zdarzeń okresu powojennego. Największa gęstość ludności jest: w powiatach położonych wzdłuż głównych szlaków transportowych województwa (drogi nr 4 – dębicki, ropczycko-sędziszowski, rzeszowski, łańcucki, przeworski, jarosławski, przemyski), w powiatach na terenie których są byłe miasta wojewódzkie (krośnieński, przemyski, tarnobrzeski) oraz w powiatach, w których proces industrializacji związany był z budową COP i budową przemysłu w okresie powojennym. Region podkarpacki w latach 70. charakteryzował się relatywnie wysokim tempem procesu industrializacji. Wysokie tempo procesu uprzemysłowienia niosło za sobą wiele konsekwencji społecznych, ekonomicznych i przestrzennych. Powstanie wielu nowych miejsc pracy poza rolnictwem wymagało budowy systemów infrastruktury technicznej i rozwoju miast. Proces budowy infrastruktury i rozwoju miast w woj. podkarpackim nie nadążał za tempem procesu industrializacji. Wolniejsze tempo urbanizacji w regionie skutkowało niespotykaną w innych regionach kraju skalą dojazdów do pracy oraz rozrastaniem się dużych przestrzennie stref podmiejskich. Do chwili obecnej obserwujemy w przestrzeni regionu, skutki wysokiego tempa industrializacji i niskiego tempa urbanizacji. Tereny wiejskie wokół centrów przemysłowych woj. podkarpackiego cechują się zaawansowanym procesem semiurbanizacji, wysoką koncentracją ludności, dominacją ludności dwuzawodowej, wysokim udziałem mieszkańców dojeżdżających do pracy. (tab. 1).

Bardzo wysokim wskaźnikiem gęstości zaludnienia na terenach wiejskich i wysokim poziomem koncentracji ludności charakteryzuje się powiat rzeszowski z miastem stołecznym regionu. Wysoki wskaźnik gęstości zaludnienia wynika z relatywnie wysokiego tempa przyrostu ludności w mieście i jego strefie podmiejskiej, która jest atrakcyjnym terenem napływu inwestycji i lokalizacji indywidualnego budownictwa mieszkaniowego. Ludność powiatu koncentruje się wzdłuż najważniejszych osi transportowych regionu (A4, S19), które są obecnie najważniejszymi osiami osadniczymi i inwestycyjnymi. Koncentracja ludności w strefie podmiejskiej Rzeszowa wywołuje trwałe zmiany funkcjonalne terenów wiejskich powiatu rzeszowskiego. Rozwój strefy podmiejskiej miasta jest korzystny dla tempa procesu przemian terenów wiejskich regionu. Określa bowiem strefę oddziaływania metropolii rzeszowskiej, której rozwój jest istotnym warunkiem nadającym przyszły kierunek zmian osadniczych regionu. Rozwój strefy podmiejskiej Rzeszowa ukazuje, które czynniki lokalizacji osadnictwa pobudzają ten rozwój, a które nie mają istotnego wpływu. Wysoka atrakcyjność lokalizacyjna powiatu rzeszowskiego wynika z dobrze rozwiniętej infrastruktury techniczno-ekonomicznej, korzyści położenia w pobliżu szybko rozwijającej się metropolii, w której poziom życia jest najwyższy w regionie i o wiele łatwiej znaleźć atrakcyjną pracę.

Województwo podkarpackie charakteryzuje się wyższym od średniej krajowej wskaźnikiem przyrostu naturalnego (0,8 promila – dla Polski 0,1 promila) i wysokim wskaźnikiem płodności (na 1000 kobiet przypada 43 dzieci na wsi i 31 w miastach).

Tabela 1

Liczba ludności według powiatów w latach 2006-2008

	2006	2008	Udział (%)	Powierzchnia w tys. km^2	Udział (%)	Gęstość zaludnienia os/km^2
Woj. podkarpackie	2 097,6	2 099,5	100,0	17,8	100,0	118
Powiat bieszczadzki	22,2	22,0	1,04	1,1	6,18	20
Powiat brzozowski	65,2	65,2	3,11	0,5	2,81	130
Powiat jasielski	115,0	114,7	5,46	0,8	4,49	143
Powiat krośnieński + m. Krosno	157,4	158,2	7,54	0,94	5,28	168
Powiat sanocki	94,7	94,9	4,52	1,2	6,74	79
Powiat leski	26,6	26,5	1,26	0,8	4,49	33
Powiat jarosławski	122,1	121,7	5,80	1,0	5,62	122
Powiat lubaczowski	57,0	56,8	2,71	1,3	7,30	44
Powiat przemyski + m. Przemyśl	138,2	137,7	6,56	1,24	6,97	111
Powiat przeworski	78,6	78,6	3,74	0,7	3,93	112
Powiat kolbuszowski	61,4	61,4	2,92	0,8	4,49	77
Powiat łańcucki	77,8	78,1	3,72	0,5	2,81	156
Powiat ropczycko-sędziszowski	71,3	71,5	3,41	0,5	2,81	143
Powiat rzeszowski + m. Rzeszów	333,6	336,5	16,03	1,21	6,80	278
Powiat strzyżowski	61,9	61,9	2,95	0,5	2,81	124
Powiat dębicki	132,5	132,9	6,33	0,8	4,49	166
Powiat leżajski	69,2	69,0	3,29	0,6	3,37	115
Powiat mielecki	133,2	133,6	6,36	0,9	5,06	148
Powiat niżański	67,1	67,0	3,19	0,8	4,49	84
Powiat stalowowolski	108,8	108,2	5,15	0,8	4,49	135
Powiat tarnobrzeski + m. Tarnobrzeg	103,7	103,1	4,91	0,58	3,26	178

Źródło: GUS.

Prognoza demograficzna woj. podkarpackiego przewiduje systematyczne zmniejszanie się liczby ludności. W latach 2010-2030 liczba ludności zmniejszy się o ponad 50 tys., ale jej tempo będzie niższe od tempa spadku ludności w kraju (tab. 2). Niekorzystne zmiany będą w strukturze wieku ludności, wyraźnie zmniejszy się udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, (z 19,7% w 2010 r. do 16,1 w 2030 r.), wzrośnie natomiast udział ludności w grupie poprodukcyjnej (z 15,9% w 2010 r. do 25,1% w 2030 r.), prognoza wskazuje także na kurczenie się ludności w wieku produkcyjnym (z 64,4% do 58,8%). Niekorzystne tendencje demograficzne pogłębiane są niekorzystnymi zjawiskami emigracji ludności.

Emigracja ludności z terenów woj. podkarpackiego od wielu lat ma charakter trwały. Tradycyjnie od dziesiątków lat z Podkarpacia wyjeżdżali mieszkańcy za pracą do USA i Europy Zachodniej. Od kilku lat obserwujemy pogłębianie się

zjawiska emigracji. Wyjeżdżają przeważnie młodzi dobrze wykształceni, do dużych miast (Warszawy, Krakowa), w których łatwiej znaleźć pracę zbieżną z wykształceniem i dobrze płatną. Poważnym problemem społecznym, który wymaga pilnych działań w strategii rozwoju województwa, jest uruchomienie mechanizmów, które przyczynią się do zatrzymania w regionie ludzi dobrze wykształconych, przedsiębiorczych. Bez dobrze wykwalifikowanych kadr rozwój społeczny i ekonomiczny województwa skazany jest na niepowodzenie. Władze samorządowe regionu inwestycje w kapitał ludzki i społeczny powinny rozumieć jako inwestycję w przyszłość, bez której nadrobienie zapóźnień regionalnych jest niemożliwe. Jest to proces wymagający ogromnych nakładów inwestycyjnych np. w rozwój szkolnictwa wyższego, ze szczególnym uwzględnieniem kształcenia specjalistycznego, przydatnego w regionie. Dystans cywilizacyjny dzielący region, a przede wszystkim tereny

Tabela 2

Prognoza ludności woj. podkarpackiego*

Wyszczególnienie	2003 **		2010		2010--2003	2020		2020--2003	2030	
	tys. os.	%	tys. os.	%		tys. os.	%		tys. os.	%
województwo										
Ludność ogółem	2097,2	100,0	2097,7	100,0	100,2	2 095,9	100,0	99,9	2044,7	100,0
w tym wiek:										
przedprodukcyjny	518,0	24,7	413,5	19,7	79,8	368,0	17,5	71,0	330,1	16,1
produkcyjny	1273,0	60,7	1350,4	64,4	106,8	1 294,5	61,8	101,6	1201,5	58,8
poprodukcyjny	306,2	14,6	333,8	15,9	109,0	433,4	20,7	141,5	513,2	25,1
Liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	65		55			62			70	
Polska										
Ludność ogółem	38 190,6	100,0	37 899,2	100,0	99,2	37 228,8	100,0	97,5	35 693,0	100,0
w tym wiek:										
przedprodukcyjny	8 349,8	21,9	6 810,9	18,0	81,5	6 069,6	16,3	92,7	5 325,1	14,9
produkcyjny	24 038,8	62,9	24 657,7	65,0	102,5	22 619,6	60,8	94,0	20 770,9	58,2
poprodukcyjny	5 802,0	15,2	6 430,6	17,0	110,8	8 539,7	22,9	147,1	9 597,0	26,9
Liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	59		54			65			72	

* dane z Prognozy demograficznej na lata 2003–2030 opracowanej przez GUS.

** dane rzeczywiste.

Źródło: *Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020.*

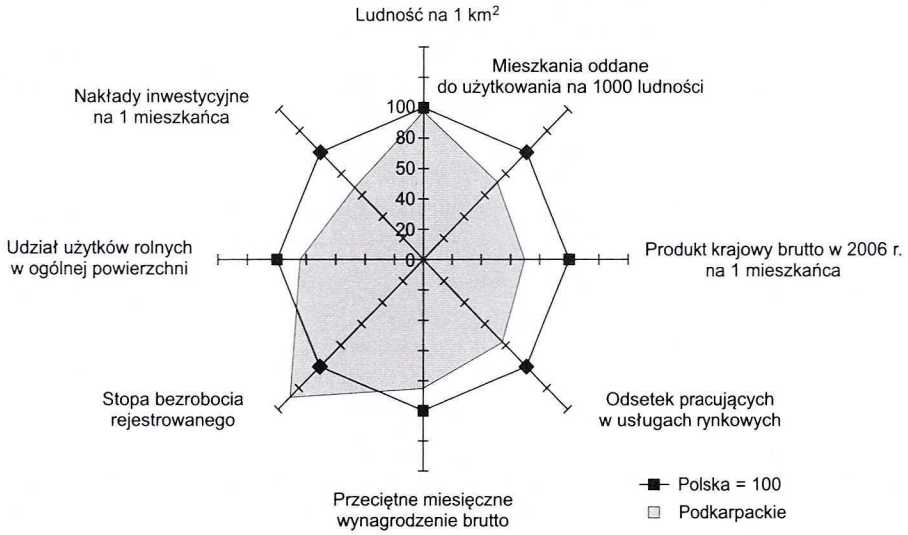
wiejskie regionu od reszty kraju, wymaga aktywizacji młodzieży wiejskiej. Nie ma innej drogi, jak aktywizacja przez szkolnictwo wyższe, które daje szanse młodzieży wiejskiej na zmianę jej pozycji społecznej. W województwie młodzież kształci się w 16 wyższych uczelniach Rzeszowa, Jarosławia, Sanoka, Krosna, Przemyśla, Tarnobrzega, Sandomierza. Liczba studiujących (łącznie w uczelniach prywatnych i państwowych) w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców wynosi 250 osób. Mimo że poziom ten od kilku lat systematycznie wzrasta, województwo znajduje się pod tym względem dopiero na 14. miejscu w kraju.

Jak wynika z dotychczasowych doświadczeń funkcjonowania uczelni Podkarpacia, ogromne znaczenie w procesie poprawy jakości kapitału ludzkiego terenów wiejskich regionu odgrywają Państwowe Wyższe Szkoły Zawodowe Podkarpacia (jest ich 5), to właśnie te uczelnie w zdecydowanej większości kształcą młodzież wiejską, a największą popularnością cieszą się kierunki zawodowe-inżynierskie np. budownictwo, geodezja i kartografia, mechatronika. Absolwenci kierunków inżynierskich nie mają problemów z zatrudnieniem lub rozpoczęciem własnej działalności gospodarczej. Uczelnie zawodowe na trwale wpisały się w sieć wyższych uczelni Podkarpacia i postrzegane są jako jeden z najlepiej funkcjonujących instrumentów budujących kapitał społeczny i ludzki. Ponadto, lokalizacja uczelni w średniej wielkości miastach (Jarosław, Krosno, Sanok, Przemyśl, Tarnobrzeg) wywołuje wiele pozytywnych zmian w strukturze miast. Jest to inspiracja do rozwoju funkcji naukowej, następuje koncentracja wysoko wykwalifikowanej kadry (początkowo w większości dojeżdżającej, ale po kilku latach kształcenia uczelnie maja kadrę własną), narasta sieć powiązań o charakterze usług wyższego rzędu, uwidaczniają się efekty mnożnikowe koncentracji nowych miejsc pracy i kilku tysięcy studentów, którzy tworzą nowy rynek usług ekonomicznych.

Porównując prognozę zmian struktury demograficznej woj. podkarpackiego z prognozami krajowymi, omawiane województwo cechuje się korzystniejszymi tendencjami, łagodniejszym trendem spadku. Przewidywany trend zmian struktur ludności w woj. podkarpackim wskazuje, że w najbliższym czasie nastąpi bardzo szybki proces starzenia się ludności regionu. Przejawem tego procesu jest bardzo niekorzystne dla gospodarki zjawisko wzrostu udziału ludności w wieku nieprodukcyjnym. Wskaźnik liczby ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym, wzrośnie z 55 w 2010 r. do 70 w 2030 r. Jest on niesłychanie ważnym sygnałem dla systemu ubezpieczeń społecznych, sugeruje bowiem wzrost obciążeń tego systemu przy jednocześnie prawdopodobnym osłabieniu wpływów pieniędzy do systemu. Należy zauważyć, że tendencje te są zbieżne z prognozami krajowymi. (tab. 2).

1.2. Zróżnicowane kwalifikacje siły roboczej.

Poziom wykształcenia mieszkańców woj. podkarpackiego (8,5% – 12. lokata w kraju) jest niższy od średniej krajowej, i niższy od średniej dla województw Polski Wschodniej. Ogółem w Polsce Wschodniej 8,9% mieszkańców (populacji w wieku

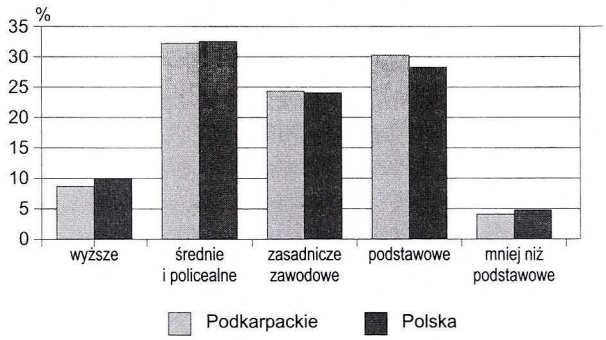

Ryc. 1 . Województwo podkarpackie na tle kraju

Źródło: *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego* 2008, s.184

powyżej 18 lat) posiada wykształcenie wyższe (średnia w kraju 9,9%). Na bardzo niskim poziomie znajduje się województwo w przypadku analizy wykształcenia na poziomie średnim zawodowym. Zajmuje przedostanie miejsce przy średniej krajowej (33,7%). Kolejny, istotny wskaźnik ze względu na rynek pracy, charakteryzuje udział ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym. W tym zakresie woj. podkarpackie zajmuje najwyższą pozycję wśród województw Polski Wschodniej i plasuje się z wartością 23,8% (średnia w kraju 23,2%) na 8. miejscu. Jak wynika z informacji zamieszczonych w strategii dla Polski Wschodniej „Na tle zaprezentowanych różnic w poziomie wykształcenia oraz uwzględniając dane na temat sytuacji na rynku pracy można sformułować tezę, iż wciąż brakuje specjalistów, na których popyt przewyższa ich liczbę (dane o bezrobociu i ofertach pracy). Niedopasowanie w tym zakresie sięga 1-1,5 punktu procentowego. Zdecydowanie wyższe braki występują w przypadku wykonujących prace proste (nawet 20 punktów procentowych w województwie podkarpackim), pracowników biurowych" (*Strategia rozwoju społeczno gospodarczego Polski wschodniej do roku 2020*, MRR, 2008).

1.3. Przedsiębiorczość mieszkańców

Ocena przedsiębiorczości mieszkańców województwa w świetle wskaźnika liczby osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na 10 tys. mieszkańców wyraźnie pokazuje, że zdecydowanie najsłabszy wskaźnik przedsiębiorczości występuje w woj. podkarpackim (16. lokata w kraju, 519 osób na 10 tys. mieszkańców prowadzi działalność gospodarczą). Należy podkreślić, że podobnie jak w woj. podkarpackim,

Ryc. 2. Wykształcenie mieszkańców Podkarpacia

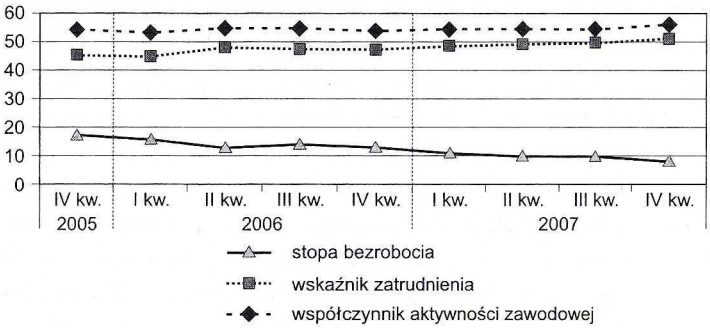
Źródło; Opracowanie własne.

województwa Polski Wschodniej plasują się głównie na ostatnich miejscach w rankingu. Niska aktywność gospodarcza mieszkańców przekłada się na słaby wynik regionu w zakresie rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw. Według najnowszych danych nasycenie tego typu przedsiębiorstwami jest najniższe w woj. podkarpackim (niecałe 7 MSP na 100 mieszkańców – średnia krajowa prawie 10). Niski poziom przedsiębiorczości jest ściśle powiązany z niedoborem potencjału infrastruktury technicznej, społecznej i ekonomicznej, dotyczy to szczególnie terenów wiejskich, które (z wyjątkiem stref podmiejskich dużych miast i obszarów Specjalnych Stref Ekonomicznych), należą do obszarów o bardzo niskiej atrakcyjności inwestycyjnej.

1.4. Bezrobocie na obszarach wiejskich woj. podkarpackiego

Spośród istotnych wskaźników określających miejsce regionu na tle kraju, tylko wysokość stopy bezrobocia przewyższa wskaźnik bezrobocia dla Polski. Sytuacja na rynku pracy województwa, mimo pewnej poprawy w ostatnich latach, jest nadal niezadowalająca. W 2007 r. stopa bezrobocia w woj. podkarpackim wynosiła 16,7% (kraj – 14,9%). W ciągu kilku ostatnich lat utrzymywała się tendencja spadkowa liczby osób pracujących. W 2004 r. spadek ten uległ wyhamowaniu, a w 2005 r. po raz pierwszy odnotowano wzrost liczby pracujących. W końcu 2005 r. liczba pracujących w województwie wyniosła 639,1 tys. osób, tj. o 0,6% (o 3,6 tys.) więcej w porównaniu z rokiem poprzednim. Pracujący w województwie w 2004 r. stanowili 5,1% pracujących w kraju, przy liczbie ludności stanowiącej 5,5% ludności Polski. Sektor prywatny koncentrował ponad 70% pracujących. Podobnie jak w latach poprzednich, największy odsetek wśród pracujących poza rolnictwem stanowili pracujący w przemyśle (31%), handlu i naprawach (19%) oraz edukacji (11%). Struktura pracujących odbiega od przeciętnej w Polsce. Charakteryzuje się większym udziałem pracujących w rolnictwie (w 2005 r. o 7,7%).

Dramatycznym i ściśle związanym z sytuacją w rolnictwie problemem jest skala jawnego i ukrytego bezrobocia. Od początku transformacji ustrojowej rolnictwo

Ryc. 3. Aktywność ekonomiczna ludności w wieku 15 lat i więcej

Źródło: *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2008*, s. 187.

przyjmowało nadwyżki siły roboczej powstającej w gospodarce, co wraz z rozdrobnioną strukturą obszarową skutkuje przeludnieniem agrarnym oraz jawnym i ukrytym bezrobociem. Poważnym problemem wszystkich obszarów wiejskich jest wysoki wskaźnik bezrobocia. Według szacunków GUS ponad 60% ogólnej liczby bezrobotnych stanowią mieszkańcy wsi. Bez prawa do zasiłku pozostawało w końcu 2008 r. ponad 97 tys. osób, a ich udział w ogólnej liczbie bezrobotnych wyniósł 83,9% (przed rokiem – 88,7%) (ryc. 3 i 4).

Relatywnie wysokie przeludnienie agrarne w regionie związane jest z powrotem do rolnictwa osób tracących zatrudnienie na miejskim rynku pracy, ale również z tym, że młodzież ma obecnie znacznie utrudniony start zawodowy poza gospodarstwem i z konieczności znajduje zatrudnienie w gospodarstwach rodziców.

1.5. Sytuacja gospodarstw wiejskich

W porównaniu do kraju, woj. podkarpackie na większości swojego obszaru ma dobre warunki naturalne do rozwoju rolnictwa. Podstawowym działem gospodarki regionu jest rolnictwo. Charakteryzuje się specyfiką wynikającą z dużego zróżnicowania warunków przyrodniczych, społeczno-gospodarczych, infrastrukturalnych, ekologicznych i historycznych. W dziedzinie stosunków fizjograficznych region obejmuje obszary górskie i podgórskie (południowo-wschodnia część) oraz nizinne (północno-zachodnia część). Jego cechą jest duże rozdrobienie agrarne, dominują małe gospodarstwa rolne o powierzchni od 1 do 5 ha, które stanowią ponad 80% wszystkich gospodarstw (średnia powierzchnia gospodarstwa wynosi 3,61 ha, przy średniej krajowej 7,65 ha). Dominujące małe gospodarstwa rolne, które uniemożliwiają utrzymanie się rolników tylko z pracy na swoim gospodarstwie rolnym oraz struktura agrarna ograniczają możliwości efektywnego gospodarowania. Istniejąca struktura agrarna obok wymiaru negatywnego, sprzyja zmianie struktury funkcjonalnej wsi podkarpackich, wymusza tworzenie pozarolniczych miejsc pracy w usługach, handlu,

rzemiośle i drobnym przemyśle oraz w agroturystyce. Gospodarstwa rolne są niskotowarowe, a rolnicy nie są w stanie się z nich utrzymać. Natomiast sektor przetwórstwa rolno-spożywczego jest relatywnie dobrze rozwinięty, głównie w branżach mięsnej, zbożowo-młynarskiej, owocowo-warzywnej, mleczarskiej i cukrowniczej. Niski jest stopień samoorganizacji rolników, zrzeszania się np. w grupy producentów rolnych.

Powierzchnia użytków rolnych woj. podkarpackiego w 2007 r. wynosiła ponad 770 tys. ha, tj. ok. 42,4% (w Polsce 15, 9 mln ha), w tym udział gruntów ornych wynosi 66,6%. W ostatnim roku nastąpiła zmiana w strukturze gospodarstw według wielkości użytków rolnych. Negatywny wpływ na kształt obecnej struktury obszarowej gospodarstw wywiera niekorzystny rozłóg gospodarstw – przeciętne gospodarstwo składa się z kilku do kilkunastu działek, których wielkość nie przekracza 0,35 ha. Co trzecie gospodarstwo ma użytki rolne położone tylko na jednej działce. Odległość między najdalej położoną działką a siedzibą gospodarstwa w przypadku 57,0% gospodarstw nie przekracza 2 km.

Są wsie, w których działki mają kilkaset i więcej metrów długości oraz zaledwie kilka lub kilkanaście metrów szerokości, a drogi i miedze zajmują ok. 10% powierzchni wsi. Wiejski krajobraz ma wygląd szachownicy. Chociaż sprawia to przyjemne wrażenie estetyczne, co może stwierdzić każdy turysta odwiedzający Polskę, nie sprzyja jednak racjonalnej uprawie ziemi, szczególnie podczas wdrażania nowoczesnej technologii rolniczej, nie mówiąc już o osiągnięciu rynkowych nadwyżek produktów rolnych, co jest celem kapitalistycznego rolnictwa[5].

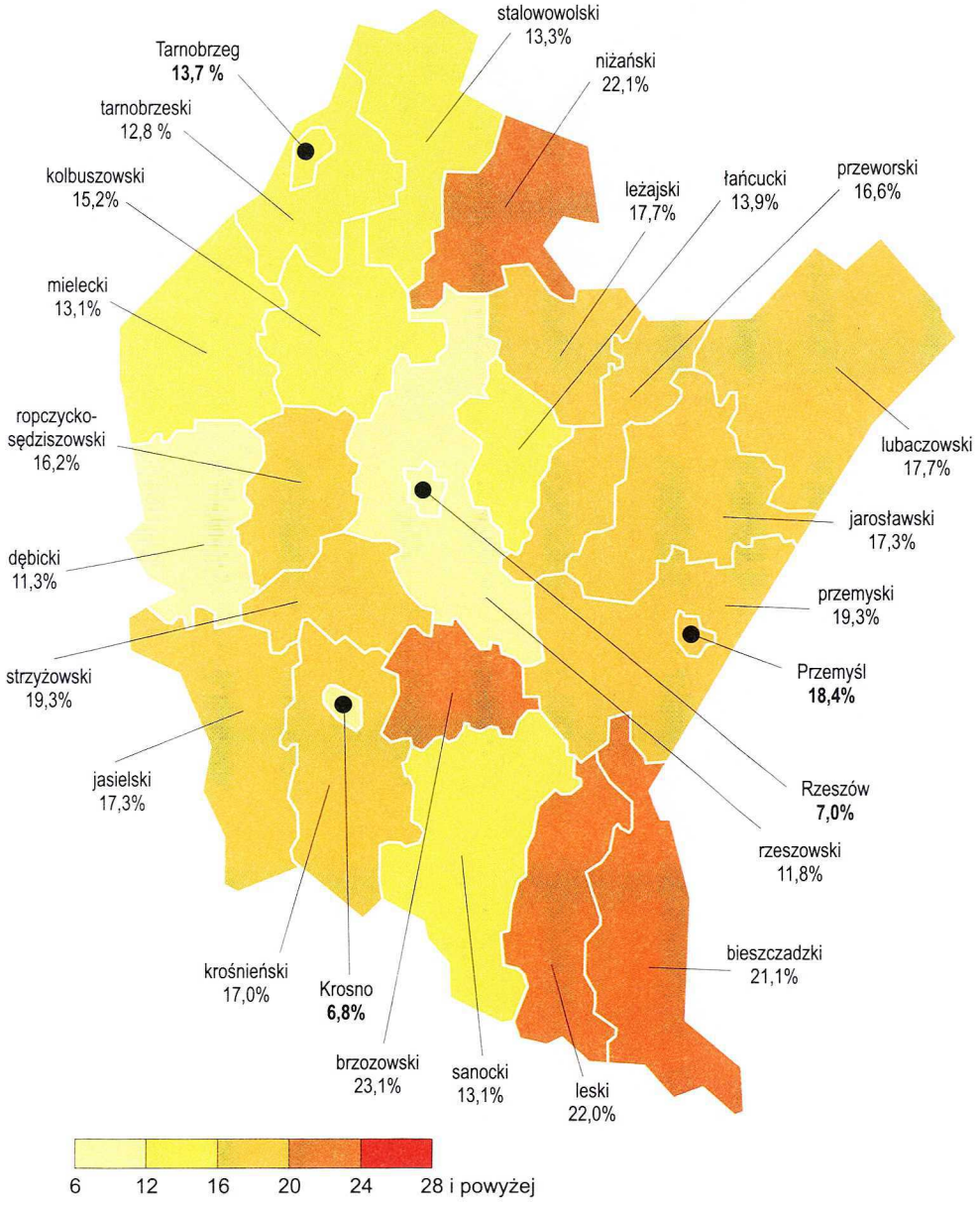
1.6. Infrastruktura techniczno-ekonomiczna

Stan infrastruktury techniczno-ekonomicznej, z jednoczesnym ograniczeniem dostępności komunikacyjnej regionu, jest barierą rozwoju społecznego i gospodarczego. Trudna sytuacja dotyczy dróg, brak jest nowoczesnych arterii (autostrad) na kierunku wschód-zachód i północ-południe, obwodnic wokół większości miast. Drogi krajowe i wojewódzkie znajdują się w złym stanie technicznym (tylko 12% jest w stanie dobrym) i wymagają podwyższenia standardów. Bardzo zły jest stan dróg i mostów powiatowych i gminnych. Dostęp mieszkańców do głównych szlaków regionu jest znacznie ograniczony.

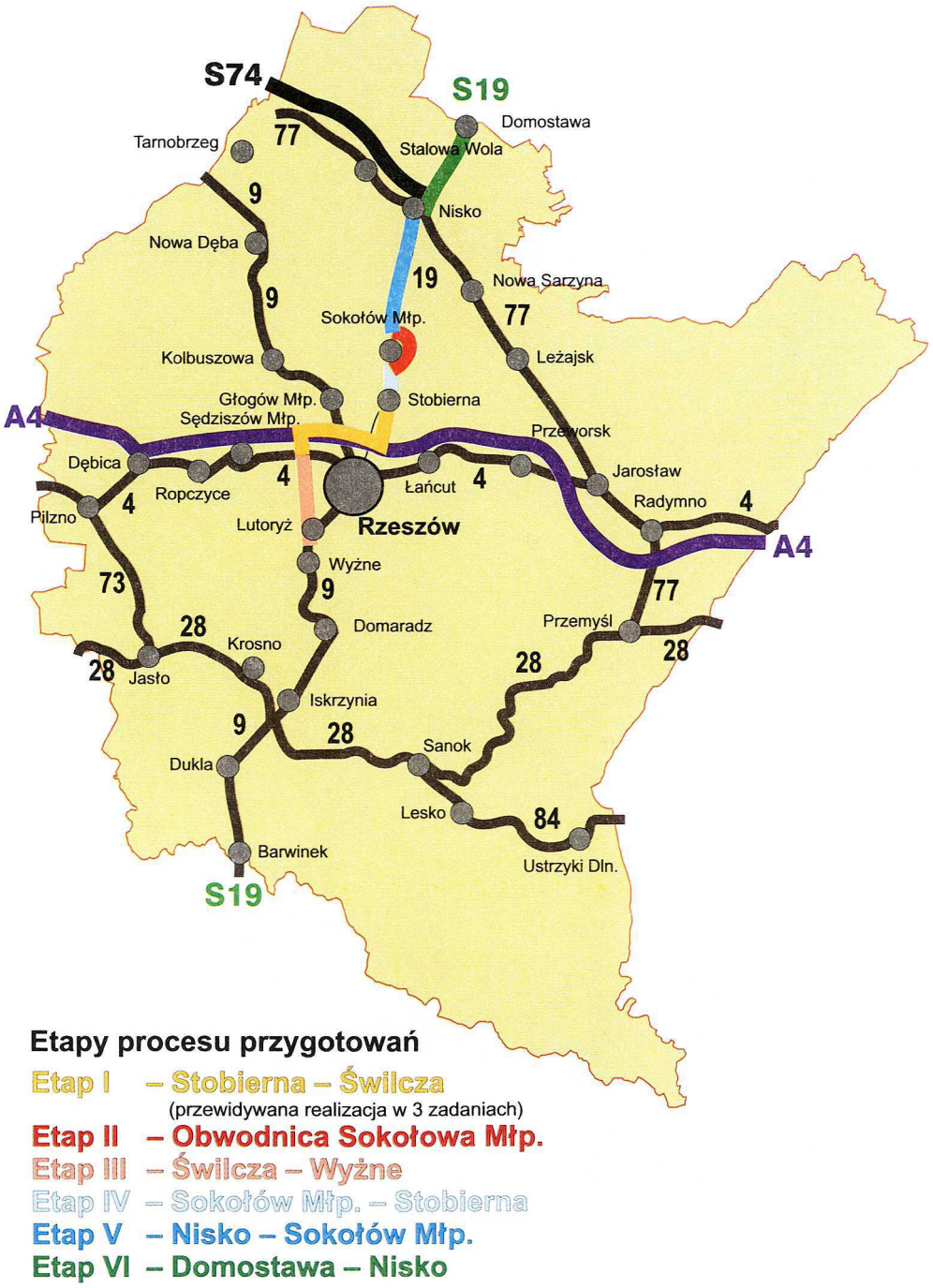
Sieć kolejowa nie jest dostosowana do potrzeb, w większości lokalne i regionalne linie są w złym stanie technicznym i niezelektryfikowane. Nie są w stanie konkurować z transportem samochodowym, co powoduje zwiększone obciążenie dróg.

Na terenie woj. podkarpackiego są zlokalizowane cztery lotniska w Rzeszowie, Mielcu, Krośnie i Turbii. Lotnisko Rzeszów-Jasionka jest międzynarodowym portem lotniczym wschodniej części kraju, wymagającym rozbudowy i modernizacji. Pozostałe to lotniska sportowe, nie mające odpowiedniego wyposażenia w aparaturę nawigacyjną.

[5] Vnenchak (1995).

Ryc. 4. Stopa bezrobocia rejestrowanego w poszczególnych powiatach woj. podkarpackiego w 2008 r.
Źródło: GUS, Warszawa..

Etapy procesu przygotowań

Etap I – Stobierna – Świlcza
(przewidywana realizacja w 3 zadaniach)
Etap II – Obwodnica Sokołowa Młp.
Etap III – Świlcza – Wyżne
Etap IV – Sokołów Młp. – Stobierna
Etap V – Nisko – Sokołów Młp.
Etap VI – Domostawa – Nisko

Ryc. 5. Planowane etapy realizacji drogi S19 na Podkarpaciu

Źródło: Opracowanie własne.

W województwie funkcjonują przejścia graniczne transportu kolejowego i drogowego o znaczeniu lokalnym i tranzytowym. Na granicy polsko-słowackiej Barwinek-Vysny Komarnik i Łupków-Palota, na granicy polsko-ukraińskiej Korczowa-Krakowiec, Medyka-Szeginie, Przemyśl-Mościska, Werchrata-Rawa Ruska i Krościenko-Chyrów.

Sieć energetyczna województwa zaspokaja obecne potrzeby odbiorców, jednak ciągły wzrost zapotrzebowania na energię elektryczną wymaga rozwoju i modernizacji w zakresie sieci zasilania i dystrybucji średniego i wysokiego napięcia. Stan techniczny sieci energetycznej, szczególnie na terenach wiejskich, budzi poważne zastrzeżenia (ok. 40% obszarów wiejskich wymaga modernizacji i reelektryfikacji). Przez teren województwa przebiegają główne sieci gazowe, zasilające Polskę w gaz ziemny, w tym importowany z Rosji, Ukrainy i innych państw. Na 160 gmin jedynie 29 w całości lub w części nie ma sieci gazowej. Stopień gazyfikacji województwa wynosi 71,1% i jest wyższy niż w sąsiednich regionach. Wiele zastrzeżeń budzi stan infrastruktury ochrony środowiska, zwłaszcza w zakresie kanalizacji, oczyszczania ścieków i zagospodarowania odpadów, co również negatywnie wpływa na poziom życia mieszkańców. Mechaniczne i biologiczne oczyszczalnie ścieków funkcjonujące w ponad połowie miast województwa mają zdolność oczyszczania wszystkich ścieków miejskich, a w niektórych przypadkach ścieków pochodzących z sąsiednich obszarów. Brak urządzeń kanalizacyjnych uniemożliwia oczyszczanie wszystkich ścieków, a tym samym pełne wykorzystanie przepustowości istniejących oczyszczalni. Rozwój urządzeń kanalizacyjnych w gminach położonych na obszarach wiejskich jest znacznie słabszy niż w miastach. Ponad 80% terenów wiejskich wymaga uregulowania gospodarki ściekowej. Znacznie lepsza sytuacja występuje w miastach, lecz i tutaj niezbędna jest budowa nowych i modernizacja istniejących, oraz budowa ponad 170 km sieci. Niekorzystnym zjawiskiem jest duża dysproporcja między liczbą urządzeń kanalizacyjnych i wodociągowych w gminach. Należy zwrócić uwagę na konieczność rozwiązania problemu zaopatrzenia w wodę, oczyszczania ścieków i dostępności kanalizacyjnej w tych ośrodkach miejskich województwa, które wraz z otaczającymi gminami wiejskimi są potencjalnymi ośrodkami rozwoju i wymagają przygotowania tego typu infrastruktury dla istniejących i potencjalnych przedsiębiorstw.

W świetle mierników oceniających poziom rozwoju gospodarczego, miernika syntetycznego ukazującego województwo na tle kraju, wskaźników obrazujących poziom infrastruktury, PKB na mieszkańca, nakładów inwestycyjnych na mieszkańca, struktury zatrudnienia według działów gospodarki, udziału użytków rolnych, poziomu bezrobocia, region należy do słabo rozwiniętych. Ma tylko 3,8% udział w tworzeniu PKB kraju, przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w 2007 r. wynosiło niewiele ponad 2,3 tys. zł, tj. 82,8% średniej krajowej. Jest on wyraźnie niższy w porównaniu z innymi regionami. Przeciętny miesięczny dochód do dyspozycji na jedną osobę w gospodarstwach domowych w 2004 r. wyniósł 557 zł. W odniesieniu do średniej krajowej był o 149 zł (o 21%) niższy. Na niski poziom życia mieszkańców mają również wpływ inne czynniki w postaci dominacji budżetowych miejsc pracy, niezadowalająca do-

stępność komunikacyjna, ograniczony dostęp do usług wyższego rzędu. Odnosi się to przede wszystkim do mieszkańców obszarów wiejskich, głównie w zakresie dostępu do infrastruktury informacyjnej, specjalistycznych świadczeń zdrowotnych, edukacji oraz usług komunalnych.

1.7. Kapitał społeczny na obszarach wiejskich woj. podkarpackiego

Badania socjologiczne wykazują, że społeczeństwo woj. podkarpackiego jest raczej biedne, wiejskie, religijne z małymi enklawami mniejszości narodowych i religijnych. W przeciwieństwie do innych regionów kraju dominującą kategorią społeczną na Podkarpaciu są chłopi. W tym tkwi siła i słabość społeczeństwa południowowschodniej Polski[6].

Do cech charakterystycznych chłopskiego etosu można zaliczyć; religijność i konserwatyzm obyczajowy oraz konformizm w stosunku do władzy politycznej. Cechy te były i są widoczne w aktywności społecznej i politycznej mieszkańców Podkarpacia. Konformizm wobec władzy politycznej wyraża się w wysokiej aktywności podczas wyborów parlamentarnych oraz w niechęci do antyrządowych wystąpień.

Charakterystycznym rysem struktury społecznej Podkarpacia, często podkreślanym w różnych publikacjach naukowych, jest silna pozycja rodziny rozszerzonej, której członkowie wzajemnie się wspierają i świadczą sobie różne usługi. Wysoka pozycja rodziny w hierarchii wartości mieszkańców Podkarpacia ukształtowała się w wyniku działania różnych czynników historycznych. Przede wszystkim przez wiele dziesiątków lat jedynym poważnym sposobem na polepszenie warunków życia były zarobkowe wyjazdy zagraniczne, głównie do USA. Były one możliwe przede wszystkim dzięki pomocy członków rodziny, którzy tam się osiedlili jeszcze przed II wojną światową. Są na Podkarpaciu wioski, gdzie prawie każda rodzina ma jakichś krewnych w Ameryce, z którymi utrzymuje regularne kontakty i którzy służą za swego rodzaju przyczółki emigracji zarobkowej. Tym sposobem silne więzi rodzinne stały się czynnikiem indywidualnego sukcesu ekonomicznego[7].

W koncepcji Putnama najważniejszym źródłem uogólnionego zaufania, a tym samym kapitału społecznego, są więzi wynikające z uczestnictwa w dobrowolnych stowarzyszeniach. W takich właśnie organizacjach obcy sobie ludzie nawiązują kontakty towarzyskie, wzajemnie się poznają i zaprzyjaźniają. Im więcej stowarzyszeń, zwłaszcza łamiących podziały społeczne, tym lepsze prognozy dla danej zbiorowości, bo szybciej krąży wtedy informacja i łatwiej jest wypracować definicję wspólnego dobra oraz podjąć działania do jego osiągnięcia[8]. Polska nie jest krajem o wysokiej

[6] Por. Malikowski (2008).
[7] Zob. Jestal (2008), s. 147-155.

liczbie stowarzyszeń. Problem w tym, że nawet jeśli istnieje grono osób stale się ze sobą spotykających, to raczej nie mają oni ochoty się rejestrować, ponieważ obawiają się – często słusznie – przewlekłych biurokratycznych procedur. Podkarpacie nisko plasuje się na skali liczebności organizacji społecznych. Szacuje się, że w woj. podkarpackim liczba zrzeszeń, tj. różnych stowarzyszeń, fundacji, organizacji kościelnych i laikatu, partii politycznych itp., sięga mniej więcej 2500-2600 inicjatyw[9].

Budowanie kapitału społecznego w obszarach wiejskich Podkarpacia jest nie tylko podstawą ożywienia społeczności wiejskich, ale stwarza też korzystne warunki gospodarowania, przez zmniejszanie tzw. kosztów transakcyjnych. Poprawa jakości kapitału ludzkiego i kapitału społecznego na wsi jest też warunkiem efektywnego wykorzystania środków Unii Europejskiej, przeznaczonych na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Szansa skorzystania z tych środków niewątpliwie jest silnym bodźcem do działań nakierowanych na podniesienie jakości obu tych podstawowych form kapitału. Społeczeństwo Podkarpacia jest społeczeństwem dopiero podlegającym procesom modernizacji. Wciąż utrzymują się w nim cechy charakterystyczne dla społeczeństwa tradycyjnego. Teoria kapitału społecznego w ujęciu Putnama jest teorią organizacji społeczeństwa nowoczesnego, zmodernizowanego. Spoglądając z tego punktu widzenia na Polskę Południowo-Wschodnią, łatwo można dostrzec jej opóźnienie w procesach modernizacyjnych i pewne nieprzystosowanie do pojawiających się wyzwań społeczeństwa postindustrialnego i postmodemistycznego. Sytuacja ta zaczyna się powoli zmieniać. Coraz częściej można zauważyć zjawiska indywidualnych inicjatyw gospodarczych i społecznych. Dzięki powolnej budowie kapitału społecznego w społecznościach wiejskich Podkarpacia powstają zręby społeczeństwa obywatelskiego.

Podsumowanie

Specyfika obszarów wiejskich woj. podkarpackiego została ukształtowana przez wiele stuleci. Przynależność przez ponad 100 lat do różnych organizmów państwowych oraz opóźniony i powolny proces industrializacji nie spowodował, tak jak w innych regionach kraju, szybkiego tempa urbanizacji. Wadliwa struktura agrarna (duże rozdrobnienie gospodarstw rolnych), deficyt pozarolniczych miejsc pracy w regionie oraz inne negatywne czynniki (np. przeludnienie agrarne, przygraniczne położenie) skumulowane na tym obszarze, spowodowały, że tereny rolnicze woj. podkarpackiego charakteryzują się:

- brakiem kapitału, a wskutek niskich dochodów rolników i ludności wiejskiej, dużymi trudnościami w jego akumulacji;
- relatywnie wysokim bezrobociem jawnym i ukrytym oraz nadmiernym zatrudnieniem w rolnictwie;

[8] Putnam (1995), s. 251-289.

[9] Por. Boni (2007), s. 9-65.

- niskim poziomem przedsiębiorczości;
- narastaniem tempa starzenia się ludności, jako skutek emigracji ludzi młodych i lepiej wykształconych;
- niekorzystną strukturą demograficzną i zawodową, niskimi kwalifikacjami większości ludności wsi;
- przewagą postaw biernych i braku wiary we własne siły.

Wielu rolników żywi ciągle nadzieję, że państwo wszystko zorganizuje. Dominującą wśród nich postawą jest samotny indywidualizm, czyli przekonanie, że sukces można osiągnąć jedynie dzięki stosowaniu indywidualnych strategii, stąd niechęć do wszelkich form zrzeszeń i spółdzielczości rolniczej[10]. Na Podkarpaciu dominuje typ społeczności wiejskich raczej biednych, dysponujących jednak sporym kapitałem ludzkim i społecznym.

W nieodległej perspektywie czasu podkarpacką wieś czeka zmierzenie się z nowymi tendencjami, które już dziś można zaobserwować w Europie. Daje się zauważyć narastającą presję na ograniczenie subsydiów dla rolników, schyłek koncepcji wiejskiego stylu życia jako stylu odrębnego od życia w mieście, wizje nowego urbanizmu czy projekty zmierzające do przekształcenia obszarów wiejskich w przestrzenie konsumpcji (a nie tylko produkcji). Należy dołożyć wszelkich starań, aby społeczeństwo wiejskie Podkarpacia miało jak najlepszy dostęp do informacji, co przyczyni się do podniesienia poziomu kwalifikacji zawodowych oraz otworzy nowe perspektywy związane z funkcjonowaniem w układach konkurencyjnych.

Do zwiększenia poziomu kapitału społecznego przyczyni się stworzenie właściwej atmosfery, niezbędnej do powstawania różnego rodzaju inicjatyw obywatelskich, organizacji, stowarzyszeń i instytucji pożytku publicznego. Dzięki tego rodzaju inicjatywom, możliwe będzie pełniejsze wykorzystanie możliwości, jakie przynosi nam uczestnictwo w strukturach Unii Europejskiej, a przede wszystkim lepsze wykorzystanie środków pomocowych.

Konkludując, rozwój społeczny obszarów wiejskich Podkarpacia w sytuacji postępującej modernizacji społecznej bez należytych zabiegów, mających na celu podniesienie poziomu kapitału ludzkiego i społecznego, na dłuższą metę wydaje się być niemożliwy.

Literatura

Boni M., 2007, *Kapitał ludzki, kapitał społeczny a wyzwania rynku pracy na obszarach Polski Wschodniej*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*. Tom II, Warszawa.

Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa, 2000.

[10] Halamska (2000), s. 26.

Chłopecki J., Madurowicz-Urbańska H. (red.), 1995, *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2. *Społeczeństwo i gospodarka*, Rzeszów.

Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020. Tom II, Warszawa, 2007.

Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A., 1999, *Strategie Polaków wobec zmiany systemowej*, [w:] *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*, J. Kurczewska (red.). Warszawa.

Halamska M., 2000, *Charakterystyka społeczna polskich rolników*, [w:] *Chłop, rolnik, farmer?... op. cit*, Warszawa.

Jestal J., 2008, *Społeczeństwo Podkarpacia z perspektywy teorii kapitału społecznego R. Putnama*, [w:] *Społeczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego*, M. Malikowski (red.). Wyd. Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Kurczewska J. (red.), 1999, *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie.* Warszawa.

Malikowski M. (red.), 2008, *Społeczeństwo Podkarpacia w badaniach rzeszowskiego ośrodka socjologicznego.* Wyd. Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

Makieła Z., (red.), 2007, *Wpływ inwestycyjnych programów pomocowych UE na determinanty zatrudnienia w przedsiębiorstwie – na przykładzie Podkarpacia* (w *ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego*). Wyd. Naukowe PWSZ w Jarosławiu, Jarosław.

Putnam R. D, 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech.* Kraków.

Szafraniec K., (red.), 2006, *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie – społeczność lokalna – edukacja.* Warszawa.

Sztompka P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa.* Kraków.

Ślusarz G., 2005, *Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją – na przykładzie woj. podkarpackiego.* Prace Naukowe Wydziału Ekonomii, seria Monografie i Opracowania, nr 1, Rzeszów.

Vnenchak D., 1995, *Historyczne perspektywy własności ziemskiej w Galicji*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo... op. cit.*